

У РІЧИЩІ ІДЕЙНИХ ПРОТИБОРСТВ: ТАРАС ШЕВЧЕНКО В НАЦІОНАЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

Динаміку сприйняття та функціонування ідей Т. Шевченка в українському суспільстві досліджено шляхом аналізу спогадів, матеріалів царської охоранки, інших документів, літературознавчих праць та даних анкетного опитування, проведеного автором 2013 року.

Ключові слова: національна свідомість; ідея; цінність; деспотизм; протест; поступ.

Oleksiy Vertiy. In the context of ideological confrontations: Taras Shevchenko in national consciousness of Ukrainians of the 20th and 21st centuries

The article examines dynamics of perception and functioning of Shevchenko's ideas in Ukrainian society based on the analysis of memoirs, imperial secret police materials, some other documents, literary studies and the data of the survey conducted by the author in 2013.

Key words: national consciousness; the idea; value; despotism; protest; progress.

У часі проголошення Української Народної Республіки та визвольних змагань українського народу 1917–1920-х рр. ріст присутності Т. Шевченка в національній свідомості українців стає цілком очевидним. Він відбувається діалектично, у двох площинах. Перша з них – узвичаєна – була продовженням процесу основних спрямувань цієї свідомості середини ХІХ – початку ХХ століть, тобто, спрямувань неофіційних, недержавних. Друга ж – офіційна, державна. Варто зауважити, що вони гармонійно доповнювали одна одну, адже з іменем Т. Шевченка, з його ідеями пов'язували формування державності української нації, її подальше історичне, духовне та соціально-політичне поступування, яке визрівало в надрах національної свідомості українців попередніх десятиліть. Ця проблема не раз ставала предметом аналізу у працях С. Петлюри, В. Винниченка, П. Зайцева, Д. Донцова, С. Брижицької, Ю. Бачі, Т. Салиги, П. Іванишина, інших дослідників. Проте сьогодні ми ще не маємо узагальнювальної студії над діалектикою присутності Т. Шевченка у свідомості українців, а відтак і його місця та значення у формуванні національної громадянської позиції цілих поколінь нашого народу. На важливість же зазначеної проблеми не раз указували згадані вище автори.

Ще 1912 року досить промовисто про це сказав С. Петлюра: “Його муза, його творчість, уся його поетична діяльність стояла над колискою української громадської думки, коли вона, квола, не обґрунтована наукою, тільки пробувала формулювати свій зміст, базуючись, головним чином, на національних емоціях і на романтичному інтересі до етнографічних особливостей рідного народу та роблячи щойно перші несміливі кроки в напрямку до вияснення національно-поетичних ідеалів” [19, 79].

Жовтневий переворот у Петрограді, боротьба учасників національно-визвольних змагань супроти російського більшовизму, яка охопила всю Україну, зумовлюють нові аспекти в усвідомленні українцями Т. Шевченка. Пов'язані з його ім'ям поняття “сім'я”, “батько”, “ненька”, “діти” у свідомості, насамперед, повстанців, борців за незалежність України, набувають нового змісту, трансформуються в державницьке річище [4, 146]. Ця боротьба охопила різні фронти – збройне протистояння, державотворчу діяльність, ідеологічну роботу, культуру, побут.

Характерно, що в цих процесах знайшла продовження й розвиток ідея створення пам'ятників Т. Шевченку, започаткована конкурсом на кращий проект пам'ятника поетові в Києві, оголошеним 1911 року. Історія першого у світі пам'ятника Кобзареві, відкритого в повітовому центрі Полтавської губернії

м. Ромні (нині Ромни – районний центр Сумської області) – переконливе свідчення того. Його зведенням опікувалися всі – від найбільшого мешканця міста і краю до гетьмана П. Скоропадського [10].

Постать Т. Шевченка утверджувалася в національній свідомості українців і завдяки звичаю читання та обговорення його творів у колі сім'ї, сусідів і знайомих, а в часи визвольних змагань – і в повстанських загонах, які нерідко називались іменем Кобзаря. Його ідеї згуртовували, додавали сил у боротьбі проти окупантів, ставали джерелом та основою національного самовизначення та самоствердження. Ось що пише про це Ю. Горліс-Горський у романі-спогадах “Холодний Яр”: “Хлопці варили в казанах куліш, пришкварювали на шомполах шматки сала. В гуртах тихо співали тужливо-мрійних пісень. Біля одного вогнища середніх літ повстанець із почуттям читав вголос потріпаного “Кобзаря”. Вибирав місця про Суботів, Чигирин, Холодний Яр, Гайдамаччину... *Козацькі правнуки* (курсив мій. – О. В.) уважно слухали, розсівшись і розлігшись на землі. Слухала, здавалося, наблизившись у сутінках, і Дорошенкова гора...” [7, 187]. Винятково важливу роль в утвердженні Т. Шевченка в національній свідомості цього часу відіграли також і кобзарі, бандуристи й лірники, зокрема Василь Ємець, Михайло Теліга, Андрій Слідюк, Дмитро Гонта, Петро Олексієнко Свирид Сотниченко та інші (докладніше про це див.: [25, 19-30], національно свідомі вчителі [13, 92].

Однак із перемогою більшовизму ці процеси призупиняються. Офіційна комуністична влада життя і творчість Т. Шевченка всіляко підпорядковує своїй ідеологічній доктрині та її завданням. Свідомо й цілеспрямовано замовчувались праці С. Петлюри, Д. Донцова, В. Винниченка, П. Зайцева та шевченкознавців, які перебували на еміграції.

У той само час, скажімо, газети “Вісті ВУЦВК” та “Известия” Чернігівського губкому називають поета “першим великим українським більшовиком” [26, 138]. Щоправда, паралельно ставиться й питання про популяризацію його творчості серед широких верств населення. Але вся ця робота була спрямована не в національне, а у класове річище більшовицької пропаганди (докл. див.: [26, 129-211]).

Зіставимо тут згадані вище публікації в комуністичній пресі з думкою опонентів більшовизму. Для С. Петлюри митець був “вісником, співцем і покутною жертвою” [19, 80] *національного* відродження українського народу. “З дна народної душі” виводить етичні ідеали поета В. Винниченка. “І тому, – наголошує він, – ми бачимо у Шевченка ті *національно* (курсив мій. – О. В.) політичні ідеали, які тепер можуть бути сміливо поставлені в програмі всякої щиродемократичної партії” [5, 404]. Далі він продовжує: “Але й в сих ідеалах Шевченко був вірним собі, ні одного постуляту він не виставив такого, якого не виставив би народ селян і козаків” [5, 404-405]. Поняття “народ”, як бачимо, визначальне і там, і там. Але зміст його різний: у С. Петлюри та В. Винниченка народ – джерело ідей, світогляду, етики Т. Шевченка, у більшовицькій пресі він – засіб укорінення у свідомість мас ідеології комуно-більшовизму.

Однак і в часи советської окупації “Кобзар” іще довго залишався найпопулярнішою книгою серед населення українських міст, сіл та хуторів. Його при каганцях довгими зимовими вечорами читали й обговорювали в сім'ях, на сходках у сусідів тощо. Так під впливом біографії і творчості поета формувалися принципи та ідеали, світогляд і життєва позиція цілих поколінь українців. Саме з ними читачі співвідносили свій внутрішній світ, усвідомлювали себе як гармонійно розвинуту національну особистість, а досить часто й осягали суперечливі взаємозв'язки соціалістичного суспільства та цієї ж особистості, їх конфліктний характер.

У спогадах про своє дитинство й місце “Кобзаря” Т. Шевченка в ньому І. Корнющенко пише, що на початку 1941 р. батько привіз додому з військової

частини, де служив, цю книгу. “Після вечері, як усі збиралися разом, – згадує Іван Пилипович, – батько діставав з полиці єдину тоді книжку, обмотану вишитим рушником, і починав уголос читати. А найчастіше – “Наймичку”, бо мати Серафима Никанорівна кожного разу прохала починати саме з неї... Цілком зрозуміло: в той час я мало що тямив із прочитаного, але в моєму дитячому серці щось то хвилювалось, то сумно затихало, то знову виринало наверх” [15, 7-8]. Так у простій родині не лише пізнавали життя і творчість поета, а й формувалися духовний світ хлопчика, його життєві принципи, ідеали та громадянська позиція.

Про Т. Шевченка як джерело національного самовизначення українців на чужині в інонаціональному середовищі говорить і представник української громади у США П. Фединський. В Америці українці гуртувалися в суботніх рідних школах, організовували лекції фахівців, шевченківські літературні вечори. Неабияке значення в такій роботі мав особистий почин. Митець служив для них “символом українського ідеалу”, а лірична мова його творів “та окремі рядки про Україну, справедливість, любов і красу плекали любов до України” [1].

Діяльність українського антинімецького та антисоветського підпілля в роки Другої світової війни, національно-визвольні змагання та рух інакодумства у другій половині ХХ ст. ще більше загострили увагу до життя і творчості Т. Шевченка. Так, газета “Рогатинське слово” нагадувала читачам на окупованих територіях, що й за таких обставин український народ не впадав у відчай, а зорганізовував усі сили на захист України, на перемогу над ворогом. “Петро Великий і Катерина II катували Україну, – читаємо у відозві “Український народі!”, опублікованій у першому її числі за 1941 рік. – Всі вже думали про її смерть неминучу. Аж загримів голос Тараса Шевченка:

“Розкуйтеся, братайтеся,
У чужому краї
Не шукайте, не питаєте
Того, що немає

І на небі, а не тільки
На чужому полі...
В своїй хаті – своя правда
І сила, і воля”.

І прийшло Шевченкове покоління. А цвітом його були Українські Січові Стрільці, що клали свої буйні голови за волю України від Карпат по Чорне море і скрізь несли визвольні кличі, заклики до будови Української Держави” (цит. за: [16, 32]).

На ім’я поета не раз натрапляємо, скажімо, у “Літописі Української Повстанської Армії” [17], у періодичних виданнях на окупованих територіях, листівках тощо. Так, керівник націоналістичного підпілля в Сумах С. Сапун у статті “Шевченко і Україна”, опублікованій у “Сумському віснику” 11 лютого 1942 р., нагадавши про гетьманщину, запорожців, Дорошенка, Гонту, Залізняка, Палія та інших історичних осіб у творчості митця, підсумовує: “І от, згадуючи *великого батька Тараса* (курсив мій. – О. В.), ще раз перечитуючи його твори, треба йти його шляхом безмежної любові до свого краю. Треба кохати Україну, щоб всю свою кров до останньої краплини віддати за її добробут, за її щастя. Боротися до кінця проти большевизму, не боючись загинути за свій рідний край, – почесний обов’язок кожного українця” [22, 3]. Підпільники ОУН(б) і УПА мали в себе твори поета, видані в 1919–1939 рр. у Румунії, Польщі, Чехословаччині та інших державах. Н. Савицька, вивчаючи публікації на сторінках газет “Відродження”, “Сумський вісник” та інших видань того часу, доходить висновку, що образ Т. Шевченка у творах Г. Комарівни, Г. Лозенко, М. Чигирини, О. Юхнівського надихав на боротьбу, адже відкривав непізнаний дух, був уособленням найвищого розуму, символом нескореності української нації, її невмирущості за тих обставин (докладніше див.: [20, 243–249]). Спадкоємність ідей поета, їх продовження в діяльності шістдесятників також очевидні.

У свідомості учасників дисидентського руху Кобзар постає в таких ознаках і поняттях, як “непідкупність”, “незалежність свого внутрішнього “Я”, “громадянська мужність”, “глибинне усвідомлення свого національного обов’язку” тощо. Для В. Симоненка він великий тим, що біля його вічного трону “лакузи жодного не було” [23, 53], адже “...величі справжній не треба / Спиратися на плечі нікчем” [23, 53]. В. Стус усвідомлює своє призначення в житті, зіставляючи життєві принципи та ідеали Т. Шевченка як взірця громадянської, соціальної, моральної та духовної досконалості української людини з ідейним, громадянським та соціальним рухом своєї доби, із громадянськими, соціальними, моральними та духовними основами українського національного поступування й доходить висновку, що кожна доба кладе на плечі поета, митця, громадянина загалом свій тягар. А поет має рухати цю “рідну реальність на собі”, відчуваючи замість її допомоги заваду, стрим, обтяження, що вдається далеко не кожному. Тому, на переконання В. Стуса, “один Шевченко виламався з цих пут” [24, т. 6, кн. 1, 220], адже він, дедалі глибше занурюючися “в бездонний океан народних прагнень і помислів”, окрилив свій талант “найактуальнішими соціально-національними змаганнями рідного народу”, а його вогненна муза щоразу природніше в’язалася “з пекельною долею” цього народу, відтак сам усе більше й більше “визрівав як поет, тим ширше і глибше він виявлявся” [24, т. 4, кн. 1, 216]. Решті ж “довелося йти в річищі, в баговинні” [24, т. 6, кн. 1, 220]. Вивільнити, за прикладом Т. Шевченка, з того річища, з того баговиння, з таких само пут советської імперії не одиниці, а мільйони співвітчизників, формувати з них шевченківський тип українця, допомогти їм вибитися до світла, подолати байдужість до зла, котре твориться комуністичною системою на кожному кроці, усвідомити долю нації та її майбутнє як боротьбу з ворожою ідеологією та системою, з її “шашелями”, з “дядьками отечества чужого”, а не пристосуванство і приреченість на загибель – основні складники національного самопізнання й усвідомлення українцями Т. Шевченка, актуалізовані учасниками руху шістдесятників.

Винятково важливу організаційну силу ідеї Т. Шевченка відіграли й у советських концентраційних таборах. Цілком природно, що за таких обставин життя і творчість поета пробуджувала в політв’язнів загострене почуття України, свого обов’язку перед нею, структурувала їхню свідомість з її визначальними складниками – поняттями “Україна”, “Т. Шевченко”, “Я”. “Щоб збагнути на повну силу і належну глибину, ким був і ким залишається для нас Шевченко, – сказав тоді Б. Горинь на організованому політв’язнями концентраційних таборів Мордовії в березні 1967 р. відзначенні Дня Шевченка, – мусимо постійно пам’ятати, яким був і яким є наш народ, мусимо завжди мати перед очима його історію. Тільки тоді осягнемо провідні риси шевченківської творчості з її полярно-протилежними мотивами – високими злетами національної гордості і тяжкими муками національного сорому і національного самозабуття” [6, 42].

У роки національно-визвольних змагань українського народу поет і його творчість були одним із найважливіших чинників формування в широких народних масах культу національних цінностей, насамперед, взірця ідейної, морально-етичної та духовної загалом досконалості української людини, висхідним пунктом співвіднесення себе самого з історичним минулим і сучасним суспільно-політичним становищем нації, сучасними націєтворчими процесами. Унаслідок такої співвідносності відбувалось національне самопізнання та самоусвідомлення особи, формувалось розуміння національної честі та гідності, а відтак і національна громадянська позиція як основа національного поступування українського суспільства і єдності нації загалом. Керівництво советської імперії добре розуміло це й робило, як було сказано вище, усе для того, щоб загальмувати, а потім і зовсім припинити ці процеси.

Ось кілька даних, які промовисто характеризують зумовлений такою роботою різкий спад присутності Т. Шевченка в національній свідомості українців періоду панування комуністичної ідеології та суспільно-політичної системи советського тоталітаризму.

На запитання: “Коли й де Ви вперше ознайомились із творами Т.Шевченка?” 302 опитаних відповіли так: удома – 43 чол. (14%), у дитячому садочку – 15 чол. (5%), у школі – 244 чол. (81%) [1]. Звідси легко зробити висновки, що в підсоветській Україні основним джерелом ознайомлення із творчістю Т. Шевченка стала підконтрольна владі школа. Саме вона формувала й утверджувала у свідомості українців підсоветський, комуно-більшовицький образ Кобзаря. І влада досягла свого. Відповіді опитуваних на запитання: “Чи є “Кобзар” Т. Шевченка у Вашій родині? Як часто Ви читаете його особисто і в колі родини?” дали досить чітке уявлення про місце і значення цієї книги в національній свідомості українців. Із тих само 302 опитаних 228 чол. (75%) заявили, що у них вдома є “Кобзар”, 74 (25%) – немає, 150 (50%) з них зазначили, що вони особисто час від часу читають його, 152 (50%) – не читають. 103 сім’ї (34%) звертаються до “Кобзаря” в колі сім’ї. У родинній обстановці його не читає 199 (66%) сімей [1].

Вдумаймося: 50% опитаних не вважають за потрібне звертатися до Т. Шевченка навіть маючи під рукою поетичний доробок класика. А це значить, що для них він перестав бути чинником ідейного та духовного єднання нації, джерелом духовної досконалості української людини, прикладом для наслідування, школою життя. Нерідко причина цього, як говорить 52-річний шахтар із Донбасу, – те, що під тиском обставин “з’явився інтерес до іншої (тобто, російської. – О. В.) літератури” [1]. Натомість у їхній свідомості вкорінилося споживацтво, пристосуванство, космополітизм, духовна вбогість. “Мы не патриоты своей страны, мы не читаем в семье украинскую литературу” [1], – відповіла одна зі студенток Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, українка, як значиться в анкеті. Цілком природно, що й “Кобзаря” Т. Шевченка в неї “нет и никогда не читали его в кругу семьи” [1]. Ось де і ось як готувався ґрунт для сепаратистських настроїв на Сході України. Для людей такого штибу не існують Шевченкові інвективи “чому ви чванитесь” чи то “на всіх языках все мовчить, бо благоденствує”, гайдамацька вольниця, заклик “Борітеся – поборете!” тощо. Але так думають далеко не всі. І то не лише у згаданому Харківському національному університеті. Наведемо бодай кілька прикладів протилежних переконань, потреб та національної громадянської позиції опитуваних:

“Я горджуся тим, що у нас є Шевченко, адже він показував нерівність, говорив, що потрібно боротись. Тому потрібно, щоб держава його повернула, насамперед, собі. Держава повинна бути для народу, і виховання в школі та вишах вона повинна підняти на той рівень, який у нас був, але його ми втратили” (*пенсіонерка, 56 років, Запоріжжя*).

“Під впливом творчості Шевченка в мене зміцніла сила духу, зросли бунтарські почуття, патріотизм, з’явився інтерес до культури” (*студентка, 20 років, Донецьк*).

“Кобзар” читаю особисто в моменти духовної кризи” (*студент, 21 рік, Полтава*).

“Творчість Т. Шевченка розбуджує патріотичні почуття, вона була одним з головних чинників формування національно-політичної свідомості” (*фах не зазначено, 27 років, Польща*).

“Для кожного українця творчість Т. Шевченка творить матрицю його національного буття, увиразнює / конкретизує його в мозаїці світової цивілізації. Поза духовним простором Т. Шевченка не існує українця” (*учитель, 48 років, Дрогобич*) [1].

Лектура та соціальний стан опитаних також відображають різні рівні присутності Т. Шевченка в їх національній свідомості. Різкий спад зацікавлення творчістю Кобзаря порівняно з другою половиною XIX – початком XX ст. наявний в усіх верствах українського суспільства. Очевидно, високий він серед селян, робітників, технічної інтелігенції, значної частини молоді, дещо нижчий – серед учителів, журналістів, працівників культури. До того ж таку картину спостерігаємо на всіх теренах України – від Сходу до Заходу, від Півночі до Півдня. Випускники загальноосвітніх шкіл читали і знають напам'ять твори Т. Шевченка на рівні навчальних програм підсоветської школи, вищих шкіл – на рівні навчальних програм гуманітарних факультетів. Їх лектура обмежена віршами “Мені тринадцятий минало”, “Заповіт”, “Садок вишневий коло хати”, поемами “Катерина”, “Гайдамаки”, “Сон” та ще кількома творами. Ті ж, хто навчався в університетах на гуманітарних факультетах, насамперед, на відділеннях української мови та літератури й журналістики, мають дещо ширшу лектуру. Вони, і то далеко не всі, знайомі з віршами “Якби то ти, Богдане, п'яний”, “Хоча лежачого й не б'ють”, “У тієї Катерини”, поемою “Великий льох”. Однак і вони не завжди правильно орієнтуються у змісті цих творів. Скажімо, студентка (21 рік) із Вінниці твердить, що в поезії “У тієї Катерини” йдеться про царицю Катерину II. А студентки з Івано-Франківська (21 рік) та Львова (21 рік) не змогли бодай у загальних рисах переказати зміст цих творів.

Причини ж такого становища вказують різні: “вивчала в школі, а потім діти, сім'я і немає часу”, “творами Шевченка не цікавлюся”, “спотворений школою в совєцькі часи образ Шевченка” тощо.

Однак совєцька дійність, комуністична ідеологія так і не змогли до кінця витравити усвідомлення того, що Т. Шевченко був, є й залишиться ідейним та духовним провідником української нації. “Великий льох”, “У тієї Катерини”, “Якби то ти, Богдане, п'яний”, “Хоча лежачого й не б'ють”, пише бухгалтер (38 років) зі Львівщини – це твори, які “дають широке усвідомлення того, що потрібно робити аби підняти свою країну з колін” [1]. “На прикладі цієї великої людини нам потрібно вчитися шанувати свій народ та любити свою Батьківщину, боротися за волю і справедливість і завжди лишатися вірним своїй рідній Україні” [1], – доповнює попередниць домогосподарка з Донеччини (36 років, освіта – середня спеціальна).

Аналіз відповідей анкети “Тарас Шевченко в національній свідомості українців” у порівнянні з даними другої половини XIX та перших десятиліть XX століть, насамперед, періоду національно-визвольних змагань українського народу проти більшовизму та Руху Опору совєтській владі в середині – другій половині XX ст. чітко окреслює основні вектори в розумінні українцями свого класика, його творчості як джерела їхньої національної свідомості та національної громадянської позиції. Визначальними з них є: 1) історико-соціальні, 2) державотворчі, 3) духовно-психологічні.

Сутність *історико-соціальних* спрямувань виявляється в тому, що ідеї Т. Шевченка стали чинниками, об'єднавчими для всіх верств і прошарків українського суспільства, спонукали до усвідомлення своєї українськості та їхнього пробудження до активної громадянської та суспільно-політичної позиції, спрямованої на *державотворчі* процеси. Останні ж пов'язувалися зі здобуттям та утвердженням незалежності України як самодостатньої держави з національною самобутністю її історії, культури та духовності, їхнього вагомого місця в суспільно-політичному поступі нації, стали й дієвим чинником спротиву комуно-совєтській системі.

У період здвигу національно-визвольних змагань у свідомості широких мас Т. Шевченко знову виходить на перший план. Його ідеї активізують рух інакodomства, суспільно-політичну діяльність українського підпілля, у

концтаборах та на засланні. За таких обставин виразно спостерігається подальше становлення та розвиток і *духовно-психологічного* начала в осмисленні життя і творчості Т. Шевченка народними масами. Для них він продовжує бути взірцем духовної досконалості української людини. Співвідносність себе із цим взірцем у 21-річного студента з Полтави викликає потребу перечитувати “Кобзар”, іти до класика в моменти “духовної кризи”, щоби зцілити свою душу й гартувати свою волю. 50-річна пенсіонерка із Запоріжжя, 36-літня домогосподарка з Донбасу вбачають першочерговий обов’язок української держави у його поверненні в цю державу, а відтак і в свідомість нових поколінь українців для того, щоб боротися за свою свободу, за справедливість і свободу свого народу так, як боровся він. 48-річний учитель із Дрогобича не мислить українця поза Шевченковим духовним простором, адже в цьому просторі формуються національно свідомі громадяни України, національні герої та патріоти. Поза ним – “шашелі”, “дядьки отечества чужого”, зрадники, блазні та пристосуванці. Не випадково вчитель інформатики (вік не зазначено) з Єнакієвого на Донбасі, щоб поліпшити ситуацію із присутністю Т. Шевченка в національній свідомості українців, пропонує змінити владу, насамперед тодішнього президента-земляка В. Януковича, котрий не знає, до якої літератури і нації належить той чи той письменник [1]. Цей же простір творять інакодумці від рядового робітника, селянина, учителя до політичного засланця, письменника, художника, громадського і державного діяча.

Документи доносять інформацію і про те, що в робітничому та селянському середовищі також завжди зберігалась пам’ять про Кобзаря, а його ідеї залишалися жити в масах, ставали тим ґрунтом, на якому зростали їх протикомуністичні, протисоветські настрої. 31 березня 1969 року за вірші, спрямовані проти тодішньої влади, було заарештовано Анатолія Дудченка, робітника з м. Охтирка Сумської області, 1950 року народження. Провідні мотиви цих віршів – вірність Україні, готовність зі зброєю в руках боротися за утвердження заповітів Т. Шевченка в боротьбі із “замурованими” у Кремлі “скотами”, щоби вони “не мали світу / Ніде на всій нашій землі” [14, 103]. Що це був вияв не лише особистих настроїв пересічного робітника, а й наростання спротиву тогочасній владі, дієве продовження звичаїв національно-визвольних змагань попередніх епох, що з іменем Т. Шевченка пов’язувалась доля української нації, яка виривалася із кремлівських пазурів, із лещат КДБ, свідчить й Оксана Мешко, відома учасниця Руху шістдесятників [18].

Дієву участь у цій боротьбі беруть широкі кола українського зарубіжжя. Українці Бразилії, Аргентини, Парагваю, Австралії, країн Європи та Азії, США, Канади не лише зберігають пам’ять про Т. Шевченка. Для них він, як уже було сказано, – спосіб самозбереження та самоствердження в чужорідному середовищі, основа згуртування на підставах українських національних цінностей, кристалізації національної гідності й піднесення авторитету України у світі. “В кожній країні чужинцям непросто одержати дозвіл на встановлення пам’ятників своїм національним героям, – пише із цього приводу О. Сапеляк. – Для цього етнічна група насамперед має бути надзвичайно сконсолідована, монолітна, міцно інтегрована в суспільство, сильна фінансово і, звичайно ж, такою, що користується високим моральним авторитетом. Зрештою, особа, яку прагне етнічна спільнота увіковічнити, повинна відповідати ціннісним орієнтирам корінного населення” [21, 189]. Саме ці критерії стали основою консолідації українців та визнання їх у зарубіжжі, а Т. Шевченко – символом боротьби за свободу народів.

Приміром, в урочистостях на відкритті пам’ятників Шевченкові у Вашингтоні (27 червня 1964 р., США), Буенос-Айресі (5 грудня 1971 р., Аргентина), Енкарнасьйоні (22 вересня 1976 р., Парагвай) та інших містах світу брали участь делегації українців із Бразилії, Венесуели, Австралії, Канади, Англії, деяких інших

країн. “Його статуя, що стоїть тут у серці столиці країни, близько амбасад, де можуть її бачити представники майже всіх країн світу, є світлим символом його волелюбності. Вона промовляє до мільйонів гноблених. Вона дає їм постійну заохоту боротись безупину проти комуністичної тиранії, аж доки одного дня буде досягнена кінцева перемога, що цілком певно станеться” [8, 68], – наголосив у виступі на відкритті американського монумента президент США Д. Ейзенхауер.

Винятково важливу роль у формуванні національної свідомості українців відіграло й відіграє зарубіжне шевченкознавство. На відміну від підсоветського, базованого на соціальному, класовому підході до трактування життя і творчості поета, в основу своїх розвідок представники еміграційної інтелектуальної еліти клали *національний* чинник. Проблематика, ідейне та світоглядне спрямування праць П. Зайцева, Д. Донцова, Б. Лепкого, П. Одарченка, Д. Чуба (Нитченка) та інших спрямовані на формування взірця шевченківського типу духовної досконалості української людини, її національної свідомості та національної громадянської позиції загалом, що було немислимим у підсоветській Україні.

П. Зайцев, приміром, наголошував на тому, що суттю ідеї панславізму було особливе призначення України в об’єднанні слов’ян і визволенні їх “від панування турків, німців і москалів” [12, 180]; адже “козацьким устроєм, заснованим на засаді абсолютної рівності, Україна давала приклад іншим слов’янським народам, виконувала свою історичну згідно з духом слов’янським, місію” [12, 184], а живий дух козацьких повстань і Коліївщини створював найблагодатніший серед усіх слов’янських народів ґрунт для всенародного повстання, для можливості “повторення в Росії революції, подібної до французької” [12, 163-164].

У своїх працях П. Зайцев та Д. Донцов гостро поставили й розв’язали ще одну досить незручну для підсоветського шевченкознавства проблему – *проблему національної зради та байдужості* козацьких нащадків до своєї національної історії, національних історичних, соціальних і духовних цінностей, *пасивності* у протистоянні політиці царського самодержавства та комуністичного керівництва щодо національного винародовлення, осуду плебейства та рабської покори [12; 18].

Також слушні для розуміння та потрактування творчості Т. Шевченка думки І. Дзюби, який говорить, що ми послуговуємося такими ж само, як і Т. Шевченко, поняттями – “Україна”, “Правда”, “Воля”, “Бог”. Однак часто вкладаємо в них зовсім не той зміст, який вкладав у них він. Утрата ж “Шевченкового змісту слова веде до втрати Шевченка за будь-якого формального пошанування його імені” [9, 6], а відтак і до втрати самої України. Тому, продовжує дослідник, “ми повинні подбати про те, щоб у Шевченковому слові сприймався Шевченків зміст” [9, 6].

Та все-таки, незважаючи на всевладність комуністичної ідеології, у народній свідомості Т. Шевченко залишається ідейним провідником нації, “духовним гетьманом України”, постаючи в очах наших сучасників як взірець духовної досконалості – *шевченківський* тип людини. Духовна та ідейна сутність цього взірця полягає в тому, що вона, та людина, як зазначав М. Шлемкевич, відверталася від “старосвітського поміщництва, від отупіння в достатку, до того окуплюваному кріпацькою неволею братів” [27, 21], адже вона “чекала апостолів правди й науки не для поринення в забуття, але для перетворення світу й життя на основі нового, праведного закону” [27, 21] та радикально відкидала будь-які способи “пристосування до чужої сили в Україні” [27, 22], бо ж “візія свого світу з вільним і справедливим укладом – опановує цю людину” [27, 22]. Український Майдан, Помаранчева революція 2004 р., Революція гідності 2013–2014 рр., війна на Донбасі за утвердження незалежності Української Держави, порятунок Європи і світу від ненаситного російського агресора висунули цю людину в перші лави боротьби за наше Сьогоднішнє й Майбутнє.

Присутність Т. Шевченка на Майдані 2013 – 2014 рр. виявилася насамперед в ідеї єдності українців у боротьбі за свою незалежну державу, у високому рівні національної свідомості повстанців, у взоруванні на Кобзаря як ідейного натхненника Майдану і провідника нації. Форми та способи цієї присутності також різні: 1) його портрет на головній сцені Майдану з написом “Обніміться, брати мої, Молю вас, благаю!”, на наметі Київської сотні Організації українських націоналістів ім. Євгена Коновальця – “Борітеся – поборете! Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас слава / І воля святая” та інших місцях; 2) футболки із Шевченковим профілем та написами “І на оновленій землі / Врага не буде супостата, / А буде син, і буде мати, / і будуть люде на землі!” та “Рабів до раю не пускають! Героям Слава!”. Само собою зрозуміло: усе те проймало тих, хто був на Майдані, ідеями і духом Кобзаря, утверджувало переконаність у нашій перемозі, викликало відчуття того, що ти є нащадком національного генія, нащадком великого народу, і це *не зобов’язувало, а викликало потребу* звиряти, зіставляти себе, свої життєві принципи та ідеали з ним, *йдучи в бій, наслідувати його* у всьому, бути вірним його заповітам, свято виконувати їх. Так само співпереживали долю бійців Майдану й мільйони українців у всьому світі, які із тривоною, болем, у піднесеннях і падіннях, а потім знову піднесеннях такої невідворотно бажаної перемоги, з гордістю за нескореність своїх синів і доньок, за нашу всенародну нескореність усіма своїми душами і серцями були з ними. Зі ще більшою силою утверджувало ці відчуття та переживання й виконання на Майдані Шевченкового “Заповіту”, слова якого “І вражою злою кров’ю / Волю окропіте. / І мене в сім’ї великій, / В сім’ї вольній, новій, / Не забудьте пом’янути / Незлим, тихим словом” стирали часові межі, створюючи враження безпосередньої участі Кобзаря в подіях на Майдані. Більше того, його портрет на наметі серед портретів Героїв Небесної Сотні Сашка Капиноса, Ігоря Сердюка, Романа Сеника, Юрія Вербицького, Сергія Нігояна, Михайла Жизневського, Василя Прохорського, Євгена Случака, Василя Третецького, Владислава Губенка та їхніх побратимів з інших сотень і сьогодні сприймаються нами як заклик до нескореності, до готовності довести їхню, Т. Шевченка та Героїв Небесної Сотні, справу до кінця, утвердивши нашу Незалежність, якою жив Кобзар, за яку вони віддали свої життя. Із почину сотника, який прибрав собі ім’я Андрія Івановича Сивого, чи не вперше Т. Шевченка найменовано *духовним гетьманом України*.

Новим типом усвідомлення Т. Шевченка стала переоцінка його сприйняття, розуміння та потрактування, його значення в житті українців та проблем, із цим пов’язаних, зумовлена обставинами національного відродження в незалежній Україні. На запитання: “Чи знаємо ми істинного Т. Шевченка, національну природу його життя і творчості?” головний редактор часопису українських письменників Словаччини “Дукля” І. Яцканин дав досить точну відповідь: “Ми ж його не знаємо так, як би треба було знати. Знаємо його скоріш хрестоматійно” [28, 29]. Інший відомий український письменник і публіцист зі Словаччини Ю. Бача доходить висновку, що 1) ми з різних причин і за різних обставин ще не усвідомили до кінця “принципову, навіть основоположну *державницьку* (курсив мій. – О. В.) роль, місце та значення Шевченка” [5, 49] в боротьбі за створення вільної, незалежної України як держави українського народу, що 2) Шевченко був і залишається “геніальним та універсальним представником свого українського народу на домашньому та міжнародному рівні” [5, 49]. Відтак “нам *треба стати самими собою* (курсив мій. – О. В.), усвідомити собі персональну відповідальність кожного за все, що діється з нашим народом та в нашій державі” [2, 52] і нарощувати “в собі усвідомлення однозначної потреби активної праці кожного громадянина-українця для остаточної перемоги справді безсмертних ідей Тараса та для остаточної і повної реалізації самостійної – вільної і незалежної країни – держави українського народу та всіх громадян

Україні” [2, 52]; адже “в історії України Тарас Шевченко ще є, проте в свідомості сучасної політичної України – її еліти – його вже немає” [3].

На жаль, не скажеш, що це занадто категоричне судження. Участь у Національному радіомарафоні “Борітеся – поборете! Шевченко мобілізує” 9 березня 2015 р. кількох урядовців ще зовсім не говорить про належне усвідомлення ними життя і творчості Кобзаря. Прикладом для наслідування тут служить не демонстративна “повага”, а істинне пошанування Т. Шевченка. “Завдяки Кобзарю, – пише учитель (36 років) із Києва, – в нашій сім’ї панує національний дух, загострене почуття національної честі та гідності, а головне – впевненість та віра в краще майбутнє нашої України” [1]. “Творчість Т. Шевченка, – зізнається студент фізико-технічного факультету (19 років) із м. Ківерці на Волині, – змінила мою душу, раніше оброслу бур’яном, облиту багном, що викликало багато змін у моєму характері, у ставленні до людей” [1]. 50% опитаних, які не читають творів Т. Шевченка, отже, його, як зазначає Ю. Бача, для них уже не існує, зобов’язує наших, насамперед, урядовців, дослухатися до таких пропозицій як вимог нашого народу й часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Архів автора.*
2. *Бача Ю.* Ми ще не усвідомили собі всієї величі Тараса. З виступу на Шевченківських днях у Львові // *Дукля.* – 2013. – № 2. – С. 47-52.
3. *Бача Ю.* Моє розуміння Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcenter.com/Література/Юрій_Бача/86924/Моє-розуміння-Шевченка
4. *Брижицька Світлана.* “Я не одинокий...”. Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.). – Черкаси, 2006. – 192 с., іл.
5. *Винниченко В.* Філософія й етика Шевченка. Промова в 51 роковини смерті поета / Володимир Винниченко // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка.* Серія: Літературознавство / За ред. проф. М.П.Ткачука. – Вип. 40. – Тернопіль, 2014.
6. *Горинь Б.* Світло генія // *Дзвін.* – 2006. – №2. – С. 41-44.
7. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Спомини осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. 12-е вид., виправл., доп. – Київ; Вінниця, 2010. – 512 с.
8. *Дараган А.* Урочисте відкриття пам’ятника Т.Г. Шевченку у Вашингтоні за участю президента Д. Ейзенхауера // *Народна творчість та етнографія.* – 1998. – № 2-3. – С. 61-72.
9. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 2008. – 688 с.
10. *Діброва Г.* Вияв народної любові // *Вісті Роменщини.* – 1995. – № 18, 7 берез. – С. 3.
11. *Донцов Д.* Клич доби. Твори. – Лондон, 1968. – 128 с.
12. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1995. – 456 с.
13. *Іванущенко Г.* Залізом і кров’ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини XX ст. Істор.-докум. нариси. – Суми, 2001. – 192 с.
14. *Інакодумство* на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1990 роки) / Упор. Артюх В.О., Іванущенко Г.М., Садівничий В.О. – Суми, 2012, – 300 с.; іл.
15. *Корнющенко Іван.* Тарас Шевченко у моєму житті. “Думи мої, думи...”. – Суми, 2010. – 120 с.
16. *Курилишин К.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 р.). За матеріалами україномовної легальної преси. – Львів, 2010, – 328 с.
17. *Літопис Української Повстанської Армії.* – Торонто; Львів, 1994. – Т. 10.
18. *Мешко О.* Між смертю і життям. – К., 1991. – 91 с.
19. *Петлюра С.* До драми Шевченкового життя. З нагоди 51 річниці смерті // *Петлюра С.* Статті. Упоряд. та авт. передм. О.Климчук. – К., 1993. – С. 79-85.
20. *Савицька Н.* Образ Шевченка в поезії Сумщини періоду німецької окупації // *Філологічні науки.* 36. наук. праць. – Суми, 2009. – С. 243-249.
21. *Сапеляк О.* На сторожі українства // *Народознавчі зошити.* – 2014. – № 2 (116). – С. 187-192.
22. *Сапун С.* Шевченко і Україна // *Сумський вісник.* – 1942. – 11 лютого. – С. 3.
23. *Симоненко В.* Лебеді материнства. – К., 1981. – 344 с.
24. *Стус В.* Твори: У 4 т., 6 кн. – Л., 1994 – 1997.
25. *Черемський К.* Повернення традиції. З історії нищення кобзарства. – Харків, 1999. – 288 с.
26. *Шевченкознавство.* Підсумки і перспективи. – К., 1975. – 562 с.
27. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. – Нью-Йорк, 1954. – 160 с.
28. *Яцканин І.* Тарас Шевченко на сторінках “Дуклі” // *Дукля.* – 2014. – № 4. – С. 29-30.

Отримано 27 березня 2015 р.

м. Суми